

A Critical Examination of Jurists' Views on the Legitimacy of the First Agent's Income in Secondary Muḍārabah with an Emphasis on the Thought of Shahid Sadr

Seyyed Abbas Dianat Moqadam¹

1. Corresponding Author, Level 3 Seminary Student, Jurisprudence and Principles, Mashhad Seminary, Mashhad, Iran. Email: s.a.dianat@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 30 July 2025

Received in revised form: 17 September 2025

Accepted: 7 February 2026

Available online: 21 April 2026

Keywords

Labor, Criterion for the Legitimacy of Income, Secondary Mudharabah, Risk, Equitable Income Distribution.

Abstract

In the distribution of income among the factors of production, capitalist economics and Marxism have presented their own respective criteria. Neoclassicals consider the dynamics of supply and demand in the free market as the criterion for income distribution and the standard for its legitimacy, whereas Marxism emphasizes labor. The necessity of this discussion in Islamic economics lies in the fact that discovering the criterion for the legitimacy of income from an Islamic perspective enables us to provide systematic assessments of major financial institutions, namely banks and the stock market, thereby preventing arbitrary and baseless opinions. What is the criterion for the legitimacy of income from the perspective of Islam? Among Shia thinkers, Shahid Sadr has transparently addressed this issue, emphasizing labor" as the exclusive criterion for the legitimacy of income. Considering these points, investigating what constitutes the criterion or criteria for the legitimacy of income in Islamic jurisprudence is considered one of the most critical topics in Islamic economics. Employing a descriptive-analytical method and utilizing library resources, this article demonstrates that regarding Secondary Mudharabah, the discussion is not clear from a narrative (Hadith) perspective. To discover the criterion for the legitimacy of income in Secondary Mudharabah, it is necessary to extend the discussion to Muzara'ah (agricultural partnership). Ultimately, this article seeks to introduce the criterion of Indirect risk-bearing labor"as a standard for the legitimacy of income.

Cite this article: Dianat Moqadam, S.A. (2025). A Critical Examination of Jurists' Views on the Legitimacy of the First Agent's Income in Secondary Muḍārabah with an Emphasis on the Thought of Shahid Sadr. *Islamic Economics Doctrines*, 2(3), 175-206. <https://doi.org/10.30513/ied.2026.7241.1249>

© The Author(s). Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

The primary subject of this research is the criterion of "indirect risk-bearing labor" in legitimizing the income derived from Secondary Mudharabah (sub-partnership). The criterion for the legitimacy of income has long been a subject of rigorous scrutiny among economic scholars. This debate has its roots in the works of classical economists such as Adam Smith and later David Ricardo, and the discourse remains highly relevant today. Within the Islamic economic system, the fundamental question is whether labor and risk jointly constitute the criteria for the legitimacy of income, whether labor acts as the sole criterion, or whether other criteria can be established. The aim of this article is to lay a theoretical foundation for sound economic policymaking, the proper regulation of financial laws in the banking and stock market sectors, and the systematic assessment of incomes generated within an economy, based on a clear understanding of income legitimacy.

In the research background, Shahid Sadr, in his seminal work *Iqtisaduna* (Our Economics), strictly emphasizes labor as the exclusive criterion for income legitimacy, dismissing risk as an effective factor in wealth acquisition. However, in another context, he introduces the risk-bearing of the capital owner as a condition for the validity of Mudharabah, presenting an apparent theoretical contradiction. Similarly, Muhaqqiq al-Hilli, in *Shara'i' al-Islam*, deems it unlawful for the primary agent to profit without exerting labor. In various jurisprudential texts, this issue has been mentioned only in passing, without sufficient systematic elucidation, and no prior study has independently examined the exact position of labor and risk in legitimizing income within Secondary Mudharabah. The primary gap in this domain is the dearth of comprehensive literature grounded in primary narrational (Hadith) texts and classical jurisprudential sources. The target audience of this article comprises researchers in the field of Islamic economics, encompassing both seminary and academic spheres.

Method

This study adopts a descriptive-analytical method, utilizing library and documentary research. Foundational discussions in Islamic economics are not positivist (empirical) in the first instance; therefore, they must be conducted through qualitative descriptive analysis, relying heavily on primary narrational traditions and Qur'anic sources.

Results

The research demonstrates that in contracts where the agent's profit is not definitively guaranteed but remains contingent upon risk, it is jurisprudentially permissible to delegate the task to a third party and earn a profit without directly performing the physical labor. Consequently, according to the findings of this article, "indirect risk-bearing

labor" is an acceptable and valid criterion for legitimizing the income derived from Secondary Mudharabah. By substantiating this hypothesis, it can be claimed that in Secondary Mudharabah, "indirect risk-bearing labor" serves as the core criterion for income legitimacy—a conclusion that diverges from the strict labor-only view of Shahid Sadr.

The primary evidence supporting this claim is an authentic narration regarding Muzara'ah (agricultural partnership) which, based on its underlying jurisprudential rationale (Ta'lil), establishes the legitimacy of this specific type of income. According to the analytical framework of this research, this rationale can be logically extended to all analogous contracts. Therefore, the primary agent in a Secondary Mudharabah is permitted to delegate the operational tasks to a third party over the course of the initial Mudharabah contract, while still lawfully sharing in the prospective profit.

Conclusion

Based on the research findings, "indirect risk-bearing labor" constitutes the definitive criterion for income legitimacy in Secondary Mudharabah. This conclusion structurally differs from the perspective of Shahid Sadr, who posited labor alone as the exclusive standard for legitimate income. The foundational evidence for this new perspective is a primary narration concerning Muzara'ah, which, grounded in its underlying jurisprudential rationale (Ta'lil), proves the legitimacy of such income and is generalizable to all structurally similar contracts. Thus, the primary agent in Secondary Mudharabah may delegate the work to another party and legitimately share in the ensuing probable profit.

Authors' Contribution

The author is the sole contributor to the conceptualization, research, analysis, and writing of this manuscript.

Data Availability Statement

Data sharing is not applicable to this article, as no quantitative datasets were generated or analyzed during the current theoretical study.

Acknowledgements

The author gratefully acknowledges the support of the Higher School of Jurisprudence of Astan Quds Razavi and extends sincere thanks to the respected Dean of the institution for their continuous encouragement.

Ethical Considerations

The author has strictly adhered to the principles of research ethics and academic integrity, avoiding any form of research misconduct, including data fabrication, falsification, and plagiarism.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies during the initial writing and research phase. However, the broader thesis project—of which this article is the concluding part—subsequently received financial support from the Higher School of Jurisprudence of Astan Quds Razavi following its submission.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any known competing financial interests or personal relationships that could have appeared to influence the work reported in this paper.

Declaration of Use of Artificial Intelligence Tools

The author declares that no artificial intelligence tools were used in the conception, research, or drafting of this article.

بررسی انتقادی نظرات فقیهان در مشروعیت درآمدِ عامل اول در مضاربۀ ثانیه با تأکید بر اندیشه شهید صدر

✉ سید عباس دیانت مقدم

۱. نویسنده مسئول، سطح سه حوزه علمی خراسان، مشهد، ایران. رایانامه: s.a.dianat@gmail.com

چکیده

در توزیع درآمد بین عوامل تولید، اقتصاد سرمایه‌داری و مارکسیسم معیارهایی ارائه کرده‌اند. نئوکلاسیک‌ها بحث عرضه و تقاضا در بازار آزاد را معیار توزیع درآمد و ملاک مشروعیت آن به حساب می‌آورند و مارکسیسم بر کار تأکید می‌کند. ضرورت این بحث در اقتصاد اسلامی از آن حیث است که کشف معیار مشروعیت درآمد از نظر اسلام به ما امکان اظهار نظر روش‌مند در مورد بزرگ‌ترین نهادهای مالی یعنی بانک و بورس را می‌دهد و از اظهار نظرهای سلیقه‌ای و بدون مبنا جلوگیری می‌نماید. معیار مشروعیت درآمد از نظر اسلام چیست؟ در میان متفکرین شیعه، شهید صدر به صورت شفاف به این بحث پرداخته و بر «کار» به عنوان معیار انحصاری مشروعیت درآمد تأکید می‌کند. با توجه به این نکات، واکاوی این امر که معیار یا معیارهای مشروعیت درآمد در فقه اسلامی چیست، از مهم‌ترین مباحث اقتصاد اسلامی به شمار می‌آید. این مقاله با استفاده از روش تحلیلی-توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای نشان داده است که در مضاربۀ ثانیه، بحث از حیث روایی شفاف نیست و برای کشف معیار مشروعیت درآمد در مضاربۀ ثانیه نیازمند توسعه بحث به مزارعه هستیم. در نهایت، این مقاله مایل است معیار «کار» غیر مستقیم ریسک‌پذیر را به عنوان معیاری برای مشروعیت درآمد معرفی نماید.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸

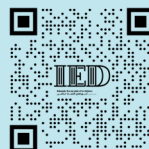
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸

تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۲/۰۱

کلیدواژه‌ها

کار، معیار مشروعیت درآمد، مضاربۀ ثانیه، ریسک، توزیع عادلانه درآمد.

استناد: دیانت مقدم، سید عباس. (۱۴۰۴). بررسی انتقادی نظرات فقیهان در مشروعیت درآمد عامل اول در مضاربۀ ثانیه با تأکید بر اندیشه شهید صدر. آموزه‌های اقتصاد اسلامی، ۳(۲)، ۱۷۵-۲۰۶. <https://doi.org/10.30513/ied.2026.7241.1249>

مقدمه

معیار مشروعیت درآمد از دیرباز مورد دقت پژوهشگران حوزه اقتصادی بوده است. البته هر نظام اقتصادی مبتنی بر مباحث هنجاری خود، این معیار را تبیین خواهد نمود. این بحث در آثار اقتصاددانان کلاسیک مثل اسمیت و بعد از او در کلمات ریکاردو مطرح شده و گفت‌وگو در مورد این مسئله پس از ایشان نیز تداوم یافته است. از نظر نئوکلاسیک‌ها، درآمد زمانی مشروع است که از طریق مبادلهٔ داوطلبانه در بازاری رقابتی به دست آید و فرد با رضایت کامل و بدون اجبار، کالا یا خدمتی را در ازای دریافت پول یا کالا/خدمت دیگری مبادله کند. طبق این مبنا، اگر درآمدی بر اساس قمار به دست آید، مشروع است؛ همچنین اگر درآمدی بر اساس فحشای رضایت‌مندانه به دست آید، مشروع است. در بورس نیز وقتی معاملاتی بر اساس رضایت شکل گیرد و عده‌ای یک شبه به عرش برسند و دیگران بر فرش نشینند، مشروع است؛ چرا که همه بر اساس رضایت و در بازاری آزاد و ذیل عرضه و تقاضا به دست آمده است. به این دلیل است که یکی از مهم‌ترین مفارقات اقتصاد اسلامی و اقتصاد سرمایه‌داری، معیار مشروعیت درآمد است.

این بحث به صورت پررنگ در کلمات مارکس مورد دقت قرار گرفته و او کار را به عنوان معیار مشروعیت بخش درآمد معرفی نموده است که مبنای اقتصاد مارکسیسم قرار گرفت. حال سؤال این است که مبنای نظام اقتصاد اسلامی در مشروعیت درآمد عامل اول در مضاربۀ ثانیه چیست؟ و رسیدن به پاسخ این سؤال مقدمه‌ای است برای رسیدن به پاسخ سؤالی ریشه‌ای‌تر که آیا کار و ریسک در نظام اقتصاد اسلامی معیار مشروعیت درآمد هستند یا فقط کار، یا معیارهای دیگری نیز قابل ارائه است؟ سیاست‌گذاری‌های صحیح اقتصادی، تنظیم مشروع قوانین مالی در بورس و بانک و اظهار نظر روش‌مند در مورد درآمدهای به دست آمده در یک اقتصاد، مبتنی بر روشن بودن معیار مشروعیت درآمد است. موضوع این مقاله، معیار «کار غیرمستقیم ریسک‌پذیر» در مشروعیت بخشی به درآمد حاصل از مضاربۀ ثانیه است. با اثبات فرضیهٔ این تحقیق، می‌توان مدعی شد در مضاربۀ ثانیه، «کار غیرمستقیم ریسک‌پذیر» معیار مشروعیت بخش درآمد است و این با نظر شهید صدر متفاوت است. تجمیع کلام فقیهان در مضاربۀ ثانیه با هدف کشف معیار مشروعیت درآمد و بررسی نقادانهٔ آن، از نوآوری‌های این مقاله است.

پیشینه پژوهش

شهید صدر در اقتصادنا، در مبحث توزیع بعد از تولید، در چینش اجزای نظام اقتصاد اسلامی مایل

است کار به تنهایی معیار مشروعیت درآمد باشد. او می‌نویسد: «در خلال سازمان تولیدی، جز ریزش کار، درآمد منشا دیگری ندارد.» (اسپهدی، ۱۳۵۷، ص. ۲۲۱)؛^۱ این فقیه (شهید صدر) ذیل عنوان «دور المخاطرة في الاقتصاد الإسلامي»، در مورد ریسک گفته است: ریسک و مخاطره نمی‌تواند به عنوان عاملی از عوامل کسب به حساب آید. و به همین دلیل است که در باب مضاربه، علت شراکت صاحب سرمایه در سود، به خاطر پذیرش ریسک نیست؛ بلکه ناشی از ملکیت صاحب مال نسبت به مالی است که عامل مضاربه با آن تجارت کرده است. و همچنین درآمد قمار نیز مبتنی بر مردود بودن جایگاه مخاطره در درآمدزایی، مشروعیت ندارد (صدر، ۱۴۳۴، ص. ۷۰۵). این فقیه به صورت خاص در مورد مضاربه^۲ ثانیه و سودبری عامل اول بدون انجام کار این‌گونه می‌نگارد: پس از انعقاد مضاربه، عامل نمی‌تواند سرمایه را با درصد سودی کمتر از آنچه در مضاربه^۳ اول منظور شده بود، به دیگری واگذار نماید و به این ترتیب تفاوت دو نسبت را تصاحب کند. به عنوان نمونه، اگر عامل اول با صاحب سرمایه توافق کرده باشند هر کدام ۵۰ درصد از سود حاصله را برداشت نمایند؛ او حق ندارد سرمایه را در اختیار شخصی دیگری بگذارد که با آن کار کند و درصد منافع را به نسبت ۲۵٪ و ۷۵٪ درصد تقسیم نماید؛ زیرا در این صورت که عامل دوم ۲۵٪ و عامل اول ۷۵٪ از منافع را برداشت می‌کند؛ عامل اول بدون آنکه کاری انجام داده باشد، ۲۵٪ از منافع را به دست آورده است. محقق حلی در فصل مضاربه کتاب شرایع این اقدام را غیرقانونی می‌داند. او در کتاب شرایع این‌گونه می‌نویسد: هرگاه عامل سرمایه‌ای را به عنوان مضاربه در اختیار دیگری قرار دهد؛ اگر این عمل با اجازه صاحب سرمایه باشد و تصمیم بر تقسیم سود بین صاحب سرمایه و عامل دوم گرفته باشند بلامانع است؛ ولی اگر قرار باشد از سود سهمی به عامل اول نیز برسد، این درست نیست، زیرا عامل اول کاری انجام نداده است (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۱۱۵). در حدیث است از امام (ع) پرسیدند عامل می‌تواند مال را با سود کمتر در اختیار شخص دیگری قرار دهد؟ فرمود: نه (اسپهدی، ۱۳۵۷، ص. ۲۰۷)؛^۲ البته خود شهید صدر

۱. تعبیر به «ریزش کار» از سوی این فقیه برای این است که هم شامل کار مستقیم شود که اجیری انجام می‌دهد و اجرتی می‌گیرد و هم شامل کار تجسم یافته شود. مراد این فقیه از این اصطلاح این است که وقتی شخصی وسیله بافندگی را به دیگری اجاره می‌دهد و در قبال این اجاره، پولی دریافت می‌کند؛ درست است اجاره‌دهنده کار مستقیمی نمی‌کند؛ اما کار انجام شده توسط این ابزار کار، کاری است منفصل از صاحبش که در گذشته انجام شده است. به بیان دیگر، این چرخ بافندگی تجسم کاری است که در گذشته انجام شده است (تعبیر ایشان این است: «أن الأداة تجسد عملاً مختزناً»). بنابراین باز هم اجاره‌بهای دریافت شده توسط اجاره‌دهنده مبتنی بر کار است (صدر، ۱۴۳۴، ص. ۶۹۱؛ اسپهدی، ۱۳۵۷، ص. ۲۲۱).

۲. روایت مدنظر شهید صدر این روایت است: «و سئل عن رجل أخذ مالا مضاربة أيجل له أن يعطيه آخر بأقل مما أخذه قال لا...» (اشعری، ۱۴۰۸، ص. ۱۶۳).

در قسمتی دیگر در بحث مضاربۀ گفته: اگر عملیات تجاری منتهی به ضرر شد؛ این ضرر به صاحب مال می‌خورد و او متحمل ضرر می‌شود؛ نه عامل. و صاحب سرمایه مجاز نیست خسارت را به عامل تحمیل نماید و اگر عامل قبول خسارت کند سودی به صاحب سرمایه تعلق نخواهد گرفت. ایشان در این قسمت تصریح می‌کند ریسک‌پذیری نسبت به صاحب مال و اینکه عامل، ضامن خسارت نسبت به سرمایه نشود؛ شرط صحت مضاربۀ است (صدر، ۱۴۳۴، ص. ۶۷۲؛ اسپهبدی، ۱۳۵۷، ص. ۲۰۶). شهید صدر در این بیان تأثیر عامل ریسک را در مشروعیت درآمد فی الجمله قبول کرده است و این بیان با بیان قبلی ایشان که کار را تنها معیار مؤثر در مشروعیت درآمد دانست، ناسازگار است؛ زیرا در بیان اخیر، ریسک‌پذیری صاحب سرمایه در مشروعیت سودبری او تأثیر دارد و اگر این ریسک‌پذیری نباشد، مضاربۀ و سود او صحیح نخواهد بود؛ بنابراین ریسک‌پذیری به صورت فی الجمله در مشروعیت درآمد تأثیرگذار است.

در مقالۀ «بررسی فقهی کسب سود بدون قبول ریسک سرمایه»، فقط به لزوم پذیرش ریسک از سوی صاحب سرمایۀ مضاربۀ تأکید شده و در باب معیار مشروعیت درآمد و تطبیق آن بر مضاربۀ ثانیه صحبتی نشده است (یوسفی، ۱۴۰۱). اما بکتابش در مقالۀ «مشروعیت درآمدزایی، ریسک و مخاطره در بازارهای مالی از دیدگاه فقه امامیه»، مصباحی مقدم در مقالۀ «بررسی درآمد حاصل از تحمل ریسک» و بحرینی در مقالۀ «بررسی نظریۀ ریسک (مخاطره) در اقتصاد اسلامی با رویکرد فقهی»، فقط از ریسک و مشروعیت بخشی آن نسبت به درآمد صحبت کرده و متعرض بحث درآمدزایی عامل اول بر اساس مضاربۀ ثانیه نشده‌اند (بکتابش، ۱۳۹۱؛ مصباحی مقدم، ۱۳۸۹؛ بحرینی، ۱۴۰۱). بله، در متون فقهی متعددی که در ادامه بررسی شده‌اند، این بحث بدون هیچ توضیحی ذکر شده که عامل اول چون کاری نمی‌کند، حق ندارد طوری مضاربۀ ثانیه را منعقد نماید که در سود سهیم گردد. در این متون بر «کار» به عنوان معیار مشروعیت بخش درآمد استدلال شده؛ اما اولاً معلوم نیست فقهی که این عبارت را به کار برده، آیا نگاهی نظام‌مند به این مباحث داشته یا خیر؟ و ثانیاً بحث ریسک و جایگاه آن در بحث مشروعیت بخشی به درآمد مطرح نیست (یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۸۹). و در نهایت باید تأکید کرد مقاله‌ای که نظرات فقها را در باب جایگاه کار و ریسک در مشروعیت بخشی به درآمد در مضاربۀ ثانیه به صورت مستقل بررسی کرده باشد، موجود نیست.

۱. تبیین موضوع این مقاله

قبل از بررسی کلام فقها، ابتدا لازم است تصور صحیحی از این مسئله به دست آید تا مسئله مورد نظر این پژوهش روشن گردد.

۱-۱. فروع مختلف این بحث در کلام صاحب عروه

صاحب عروه تقسیم‌بندی خاصی را برای این بحث ارائه کرده است که دقت در آن به فهم بهتر موضوع بحث کمک می‌کند. این فقیه ذیل مضاربۀ دوم، هم بحث اذن قبلی را مطرح کرده و هم اجازه بعد از تحقق مضاربۀ ثانیه را مورد تحلیل قرار داده است. ایشان در مورد انجام مضاربۀ دوم به اذن مالک، آن را سه قسم کرده و می‌گوید: وقتی مالک به عامل اذن داده که با دیگری مضاربۀ ببندد، در چنین حالتی در مضاربۀ ثانیه سه صورت متصور است: ۱. عامل دوم، عامل مالک قرار داده شود. ۲. عامل دوم شریک عامل اول در عمل و حصه باشد. ۳. عامل دوم، عامل برای خود عامل اول باشد (نه عامل مالک) (یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۸۹).

الف) این فقیه در مورد فرض اول، یعنی فرضی که عامل دوم به صورت مستقیم عامل مالک می‌شود، می‌گوید: این فرض صحیح است و سود بین مالک و عامل دوم تقسیم می‌گردد و عامل اول در آن شریک نیست، مگر عملی انجام دهد و سودی به دست آید که در این صورت او مستحق حصه‌اش خواهد بود. اما اگر در مضاربۀ ثانیه عملی انجام ندهد، حقی ندارد بر عامل دوم شرط کند که قسمتی از سود برای او باشد. بلکه اگر حصۀ عامل را در مضاربۀ ثانیه کمتر از آن چیزی که در مضاربۀ اول برای او بود قرار دهد، مستحق آن زیادی نیست؛ بلکه آن مقدار به مالک برمی‌گردد. به عنوان نمونه، اگر سهم او در مضاربۀ اول ۶۰٪ بوده و او در مضاربۀ دوم سهم عامل دوم را ۵۰٪ قرار داده و با این ترفند ۱۰٪ سود را مالک شده، در این صورت این ۱۰٪ را باید به مالک پول برگرداند. در اینجا این فقیه این فرض را مطرح کرده که احتمال دارد گفته شود اشتراط قسمتی از سود برای عامل دوم و یا قرار دادن آن زیادی برای او ایرادی ندارد؛ زیرا او نیز کاری انجام داده، چرا که انعقاد عقد مضاربۀ و سپس آن را برای غیر قرار دادن، خود یک نوع کار است که می‌توان قسمتی از ربح را مقابل آن قرار داد. و به تبعیت از شهید ثانی و صاحب جواهر (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۴، ص. ۳۶۸؛ صاحب جواهر، ۱۴۰۴، ج. ۲۶، ص. ۳۹۲) به این مطلب تصریح می‌کند که واسطه‌گری عامل اول کاری که بتواند سودی را برای او به ارمغان آورد محسوب نمی‌گردد؛ زیرا در این صورت کار عامل اول وکالت است، نه مضاربۀ.

ب) اما فرض دوم، یعنی آن فرضی که عامل اول عامل دوم را شریک خودش قرار داده، آن را نیز ایشان بدون اشکال می‌دانند و می‌گویند حصۀ مجعول در مضاربۀ اول بین عامل اول و عامل دوم بر اساس قراری که گذاشته‌اند تقسیم می‌گردد.

ج) و در مورد فرض سوم، یعنی فرضی که عامل اول بدون انجام کاری با عامل دوم، او را عامل خودش قرار دهد، می‌گویند این فرض صحیح نیست و اگر خودش هم کاری بر عهده بگیرد، این فرض به فرض دوم برمی‌گردد. پس در فرض سوم، عامل اول مستحق قسمتی از سود نیست؛ چرا که عامل اول کاری نکرده که بتواند مستحق چیزی باشد. مبتنی بر این نکات که در کلام این فقیه ذکر شده، ایشان در این بحث معیار مشروعیت درآمد را ظاهراً یا کار دانسته یا مالکیت نسبت به پول (یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۸۹-۱۹۰).

۲-۱. تبیین مسئلۀ مورد بحث از حیث استقلال عقد دوم و عدم آن و توسعۀ بحث به غیر مضاربۀ

الف) گاهی مضاربۀ ثانیه یک عقد مستقل است و از شئون مضاربۀ اول نیست. به بیان دیگر عامل درصدد انجام کاری که در مضاربۀ بر عهده گرفته نیست. فرض روشن این مسئلۀ آنجایی است که عامل اول به مالک بگوید مضاربۀ اول فسخ و من مضاربۀ دیگری با عامل دیگری برای تو منعقد می‌کنم؛ یا عامل چیزی نگفته؛ اما با اذنی که از صاحب پول داشته؛ مضاربۀ ثانیه‌ای بین او و عامل دیگر منعقد کرده و چنین عقدی را فقیه فسخ مضاربۀ اول بداند. همچنانکه صاحب عروه چنین نظری را ارائه نمود (یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۸۹ و یزدی، ۱۴۲۸، ج. ۲، ص. ۶۵۹).

ب) اما گاهی مضاربۀ دوم از شئون مضاربۀ اول است. به عنوان نمونه عامل با مالک قرارداد مضاربۀ ای به صورت نصف نصف منعقد کرده؛ بعد از این قرارداد، برای انجام تجارت و عمل به قراردادی که بسته؛ خود مباشرتاً اقدام نمی‌کند؛ بلکه با عامل دیگری مضاربۀ ای منعقد می‌کند و در آن شرط می‌کند یک سوم از آن عامل دوم باشد و بقیه را او بردارد. بعد از این انجام تجارت و تحقق سود؛ یک سوم را به عامل دوم می‌دهد؛ نصف سود را به مالک می‌دهد و بقیه را برای خود برمی‌دارد. و چه بسا ادق آن بود که صاحب عروه این دو گونه مضاربۀ ثانیه را از هم جدا می‌کرد.

و در همین فرض دوم، گاهی در طول مضاربۀ اول قراردادی غیر از مضاربۀ منعقد می‌کند؛ به عنوان نمونه به شخص ثالث می‌گویند تو به عنوان عامل من، در ازای دریافت فلان مبلغ معین، کارها را بر عهده بگیر و انجام بده؛ (عقد اجاره) یا فردی را در کل تجارتی که قرار است

انجام دهد؛ وکیل خود می‌کند؛ (عقد وکالت) و یا به فردی می‌گوید اگر با این پول تجارت کنی؛ یک سوم سود محتمل برای تو باشد؛ (عقد جعاله). او در تمام این موارد در صدد انجام تکلیفی است که در مضاربه بر عهده گرفته بود. باید دقت کرد که چنین مواردی از مصادیق مضاربۀ ثانیه نیستند؛ زیرا قرارداد دوم، مضاربه نیست و حتی در مواردی مثل فرضی که عامل بر اساس جعاله قرارداد دوم را انجام داده؛ در عقد بودنش نیز بحث است و نکته مهم دیگر اینکه تمام این قراردادها از شئون مضاربۀ اول به حساب می‌آیند (حکیم، ۱۴۱۶، ج. ۱۲، ص. ۳۲۴). در فرضی که قرارداد دوم از شئون مضاربۀ اول است؛ طبق نظر این پژوهش هم در مورد اولش که قرارداد دوم مضاربه است و هم در مورد دومش که قرارداد دوم غیر مضاربه است؛ در فرض صحت قرارداد منعقد شده، سؤالی مطرح است و آن اینکه اگر عامل اول قسمتی از سود تجارت انجام شده را برای خود لحاظ کند؛ سود برای او که هیچ کاری از تجارت را بر عهده نگرفته؛ حلال است؟ بنابراین در این بحث، سؤال منحصر به مضاربۀ ثانیه نیست؛ بلکه سؤال در مورد قرارداد صحیحی است که عامل اول بعد از انعقاد مضاربۀ اول و در طول آن منعقد می‌کند و این قرارداد بدون اینکه او کار دیگری غیر از انعقاد این قرارداد انجام داده باشد؛ منشأ درآمدی برای او است؛ این نوشتار در صدد کشف این امر است که - سوای صحت اصل قرارداد دوم که مفروغ عنه است؛^۳ آیا عامل اول می‌تواند عقد دوم را به گونه‌ای منعقد کند که خود نیز در سود شریک باشد؛ یا با گنجاندن شرطی در ضمن عقد، قسمتی از سود را به خود اختصاص دهد یا خیر؟ و اگر چنین کند، آیا باعث بطلان قرارداد یا بطلان شرط قرارداد می‌گردد؟

اما فروضی که مضاربۀ دوم از اساس باطل باشد؛ - به عنوان نمونه صاحب عروه و امام خمینی در مورد فرض سوم که عامل، مضاربۀ ثانیه را بین خود و عامل دوم منعقد کرده؛ نه بین مالک و عامل دوم، فرموده‌اند اگر به این معنا باشد که کل کار را عامل دوم انجام دهد و عامل اول هیچ کاری بر عهده نگیرد؛ این چنین مضاربۀ ای صحیح نیست (یزدی، ۱۴۲۸، ج. ۲، ص. ۶۶۰ و امام خمینی، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۶۵۳) و محقق نائینی در استدلال بر این نظر می‌گوید: علت عدم صحت این است که ولایت بر مال در عقد مضاربه از شئون مالکیت مالک نسبت به پول است و عامل در مورد این ولایت، صلاحیتی ندارد و مالک پول هم سلطنتی نسبت به تشریع این ولایت را

۳. اگر قرارداد دوم به گونه‌ای باشد که از اساس باطل باشد؛ در این صورت نوبت به این بحث نمی‌رسد که شرط کردن قسمتی از سود برای عامل اول بدون انجام کاری از جانب او صحیح است یا خیر؛ زیرا پاسخ داده می‌شود اصل قرارداد باطل است و جایی برای سؤال از صحت شرطی که در ضمن آن مطرح شده؛ نیست. به بیان دیگر وقتی اصل قرارداد باطل باشد؛ شرط در ضمن آن هم نافذ نیست؛ پس لازم است ابتدا اصل قرارداد تصحیح شود.

ندارد (یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۹۱)؛^۴ - این فروض از بحث این نوشتار خارج است. مراد ما در این نوشتار مواردی است که مضاربۀ ثانیه به گونه‌ای بسته شده که از نظر فقهی اصلش صحیح باشد؛ آیا می‌تواند به گونه‌ای منعقد گردد که درآمد مشروعی برای عامل اول به ارمغان آورد؟ پس این نوشتار بعد از فراغ از صحت مضاربۀ دوم؛ در صدد بررسی مشروعیت درآمد ناشی از آن می‌باشد. به عنوان نمونه اگر عامل اول به اذن مالک، قرارداد مضاربۀ دوم را بین مالک و عامل دیگری منعقد نماید؛ طبق نظر صاحب عروۀ چنین قراردادی مشکلی ندارد؛ اما همین جا وقتی سؤال شود آیا عامل اول می‌تواند شرطی را در قرارداد دوم بگنجاند که خود نیز بهره‌ای از سود را مالک گردد؛ این امر طبق نظر ایشان صحیح نیست (یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۸۹) و دقیقاً همین جا محل بحث این نوشتار است (امام خمینی، ۱۳۹۲، ج. ۱، ص. ۶۵۳ و امام خمینی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۶۱۵).

۲- نظرات فقها در مضاربۀ ثانیه و مشروعیت سود برای عامل اول

شیخ طوسی مضاربۀ ثانیه را در صورت اذن مالک پول، در صورتی صحیح می‌داند که عامل اول وکیل صاحب پول باشد و به وکالت از صاحب مال، مضاربۀ ای بین صاحب مال و عامل دوم منعقد نماید. این فقیه تصریح کرده اگر عامل اول مضاربۀ دوم را به این صورت منعقد نماید که خود نیز سهمی از سود ببرد؛ فاسد است؛ زیرا او نه مالی دارد و نه کاری؛ بنابراین سهم‌بری او مشروعیت ندارد. ربح در مضاربۀ بر اساس مال یا کار است؛ و حال آنکه عامل اول هیچ‌یک از آن دو را ندارد. در این فرض چون این مضاربۀ باطل است؛ کل سود به صاحب پول می‌رسد و عامل دوم اجرالمثل کارش را می‌گیرد و عامل اول به سبب عدم انجام کار، مستحق چیزی نیست (طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۳، ص. ۱۸۰ و ۱۸۱).

عدم مشروعیت شرط سود برای عامل اول به علت اینکه او نه پولی دارد و نه کاری انجام داده؛ مقبول ابن‌براج، محقق حلی و علامۀ حلی است و این فقیهان با شیخ طوسی در این تحلیل موافقت دارند و در کلام فقیهان بعدی نیز مثل محقق کرکی و محقق خوئی این تحلیل به همین صورت تکرار شده و مورد پذیرش است (ابن‌براج، ۱۴۰۶، ص. ۴۶۲؛ ابن‌براج، ۱۴۱۱، ص. ۱۲۵؛ محقق حلی، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۱۱۵؛ علامۀ حلی، ۱۴۲۰، ج. ۳، ص. ۲۵۸ و ۲۵۹؛ علامۀ حلی، ۱۴۱۳، ج. ۲، ص. ۳۳۲؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج. ۸، ص. ۵۸ و خوئی، ۱۴۱۸، ج. ۳۱، ص. ۷۰).

۴. البته دقیق‌تر این است که این معامله را فضولی بدانیم و بگوییم بحث اجازه‌ی بعدی مالک، این مشکل را حل خواهد کرد. بعد از این مرحله، این بحث مطرح خواهد شد که عامل اول که کاری نکرده؛ سهم‌بری او مشروع است یا خیر؟

شهید ثانی نیز مشروعیت سود برای عامل اول را نپذیرفته و در فرضی که مالک به عامل اول اذن داده تا وکیل او باشد که دیگری را عامل قرار دهد؛ می‌پذیرد عامل اول هیچ سهمی از سود نخواهد داشت و علت را عدم کار او می‌داند. ایشان می‌گویند مقتضای عقد مضاربه این است که سود بین مالک پول و عامل باشد و وقتی عامل اول وکیل بوده که کار را به دیگری بسپارد و عملی انجام نداده؛ وجه شرعی برای سهم بودن او در سود وجود ندارد (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۴، ص. ۳۶۸)؛ کلام صاحب جواهر نیز نزدیک به کلام شهید ثانی است و چه بسا برگرفته از کلام شهید ثانی باشد. البته صاحب جواهر در نهایت با اشکالی کلام خود را به پایان برده است که در ادامه نوشتار تبیین شده است (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۲۶، ص. ۳۹۲).

همچنانکه گذشت نظر صاحب عروه نیز همین است و ایشان قرار دادن مقداری از سود را برای عامل اول صحیح نمی‌دانند؛ چراکه او کاری نکرده است (یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۸۹).

۱-۲. دقتی در کلام فقهای که قائل به عدم مشروعیت سود هستند

الف) از کلام این فقیهان می‌توان معیار مشروعیت درآمد را به دست آورد. در نگاه ایشان علت مشروعیت درآمد در مضاربه یا کار است یا ملکیت نسبت به پول. مبتنی بر این معیار چون نسبت به عامل اول هیچ‌یک از این دو معیار وجود ندارد؛ قرار دادن قسمتی از درآمد برای عامل اول وجه شرعی ندارد.

ب) شیخ طوسی و ابن براج تصریح نموده‌اند شأن عامل اول در مضاربه ثانیه، شأن وکیل است. او به وکالت از صاحب پول، پول را به دیگری واگذار کرده تا در مضاربه به کار گیرد و ظاهراً این‌گونه تصور شده که صاحب پول گفته حالا که خودت نمی‌توانی؛ کسی را جای خود بگذار (طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۳، ص. ۱۸۰ و ۱۸۱؛ ابن براج، ۱۴۰۶، ص. ۴۶۲ و ابن براج، ۱۴۱۱، ص. ۱۲۵).

در این صورت ظاهراً باید گفت عامل اول باید عقد مضاربه دوم را به همان گونه که مالک گفته منعقد نماید و سود را نصف نصف بین مالک و عامل دوم قرار دهد. حال اگر وکیل عقد مضاربه دیگری منعقد کرد؛ اما سود را سه قسمت نمود؛ تعبیر به فساد مضاربه دقت بیشتری می‌خواهد. آیا عقد مضاربه دوم در این صورت فاسد است یا نافذ نیست و فضولی است؟ اگر فرض دوم صحیح باشد؛ در صورت اذن او آیا نمی‌توان گفت مضاربه دوم صحیح است و علت اینکه یک سوم سود برای وکیل قرار داده شده از باب اجرت وکالت باشد؟ این فرع در ادامه متن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

ج) نکته‌ای که در کلام شهید ثانی، صاحب جواهر، محقق کرکی، صاحب عروه و محقق خویی جای دقت دارد؛ صفتی است که از سوی این فقیهان برای «کار» بیان شده است. توضیح کلام شهید ثانی در قالب مثالی بیان می‌شود: فرض کنید سهم عامل اول در مضاربۀ اول ۶۰٪ بوده؛ حال عامل اول با عامل دوم مضاربۀ دوم را ۵۰٪-۵۰٪ بسته؛ بنابراین کسی که باعث شده سهم عامل دوم از ۶۰٪ کمتر گردد؛ عامل اول است؛ زیرا موفق شده مضاربۀ ثانیه را به این صورت منعقد نماید؛ اما این چنین کاری مشروعیت بخش سود برای او نیست و باعث نمی‌گردد او به سبب چنین کاری شرعاً مستحق ۱۰٪ سود باشد. چرا؟ چون این کار قسمی از اقسام تجارت که به سبب آن مستحق قسمتی از سود گردد؛ نیست. در این بیان شهید ثانی برای کاری که باعث مشروعیت درآمد می‌گردد؛ صفتی قائل شده و آن این است که صرف انعقاد قرارداد مشروعیت‌ساز نیست (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ج. ۴، ص. ۳۶۸)؛ محقق خویی نیز می‌گوید مطلق عمل باعث استحقاق نسبت به سود نیست؛ بلکه تجارتي باعث استحقاق نسبت به سود است که به ظهور ربح منتهی شده باشد (خویی، ۱۴۱۸، ج. ۳۱، ص. ۷۱؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج. ۸، ص. ۵۸ و یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۸۹)؛ البته صاحب جواهر بعد از اینکه می‌گوید: «منعقد کردن عقد مضاربه [دوم از سمت عامل اول] ولو به کمتر از حصه‌ای که مالک برای او قرار داده بود؛ یک عمل تجاری که جعل بعضی از ربح در مقابل آن مشروع است؛ محسوب نمی‌شود؛ بنابراین چنین شرطی حتی در فرض اذن مالک نافذ نیست؛ زیرا اذن مالک امر غیر مشروع را مشروع نمی‌کند.» با کمی تردید می‌فرماید: «مگر اینکه ادعا شود این کار نیز خودش داخل در عمل مضاربۀ مشروع است... بنابراین تأمل در این نکته لازم است.» و ظاهر کلام ایشان این است که مسئله را با اشکال تمام کرده است (نجفی، ۱۴۰۴، ج. ۲۶، ص. ۳۹۲).

سؤالی که این فقیهان باید پاسخ دهند این است که این امر واقعاً «کار» محسوب نمی‌شود؟ شاید پاسخ داده شود در اجاره نیز وقتی مستأجر اول خانه را به دیگری به مقدار کمتر اجاره می‌دهد؛ این کار باعث مشروعیت درآمد نیست و صرف چنین واسطه‌گری‌ای از اساس کاری که درآمد را مشروع سازد به حساب نمی‌آید. آیا همین‌گونه است و مضاربه در این حیث قابل قیاس با اجارۀ ثانیه است؟ این بحث دقتی بیشتر می‌طلبد. در انتهای همین مقاله این بحث تبیین شده است.

۲-۲. شرط کردن مقداری از سود برای اجنبی و ارتباط آن با شرط کردن مقداری از سود برای عامل اول

اگر شخص بیگانه - که در عقد دخالتی ندارد و هیچ یک از طرفین عقد نیست، - هیچ کاری بر عهده ندارد و در قرارداد مضاربه قسمتی از سود برای او قرار داده شود؛ این شرط نافذ است؟ در مطالب پیشین گفته شد صاحب عروء در مضاربه ثانیة گفت عامل اول به علت عدم انجام کار، نمی تواند قسمتی از ربح را بردارد؛ اما این فقیه در مورد اینکه شرط شود قسمتی از سود برای اجنبی باشد؛ می گوید چنین شرطی مبتنی بر عمومیت ادله نافذ و صحیح است؛ هرچند اجنبی کاری بر عهده نداشته باشد (یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۵۰ و ۱۵۱).

الف) ابتدای شرط سود برای عامل اول در مضاربه ثانیة بر شرط مقداری از سود برای اجنبی

محقق خویی می گوید: اینکه جایز نیست بدون کار شرط شود قسمتی از سود برای عامل اول باشد؛ مبتنی بر مبنایی است که ما اختیار کردیم و آن این است که در مضاربه، قرار دادن قسمتی از سود برای بیگانه جایز نیست؛ زیرا اصل مضاربه بر خلاف قاعده است؛ چرا که بر اساس قاعده «تبعیة النماء لأصل المال» کل سود مال مالک پول است و قرار دادن بعضی از آن برای غیر مالک پول خلاف قاعده است. حال اگر بخواهد این امر مشروعیت داشته باشد؛ نیازمند دلیل خاص است و دلیل در این بحث مختص آن جایی است که قسمتی از سود برای عامل شرط گردد و شامل اجنبی نمی شود. ضمناً ادله وفای به شرط، مشرع نیستند؛ بنابراین شامل چنین شروطی که مخالف سنت می باشند؛ نیستند. بلکه مبتنی بر مبنای مقبول نزد صاحب عروء که بر اساس عموم «المؤمنون عند شروطهم» فرمود اینکه قسمتی از سود برای اجنبی شرط شود؛ جایز است؛ وجهی برای قول به عدم نفوذ این شرط - یعنی در مضاربه دوم شرط شود قسمتی از سود برای عامل اول باشد؛ - نیست و باید این شرط را جایز بداند. (خویی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۹۵ و خویی، ۱۴۱۸، ج. ۳۱، ص. ۱۷ و ۷۰ و ۷۱)؛ طبق توضیح محقق خویی این مسئله مبتنی بر شرطیت قسمتی از سود برای اجنبی است و چون آن جا صاحب عروء اشکالی نکرد؛ در این بحث نیز باید می پذیرفت این شرط اشکالی ندارد؛ اما طبق مبنای خود ایشان چنین شرطی نافذ نیست.

اینکه در مضاربه ثانیة شرط شود قسمتی از سود بدون انجام کار برای عامل اول قرار داده شود و این شرط صحیح باشد؛ در نظر حکیم، (حکیم، ۱۴۱۶، ج. ۱۲، ص. ۳۲۳)؛ خویی، (خویی، ۱۴۰۹، ج. ۱، ص. ۹۵)؛ اردبیلی، (موسوی اردبیلی، ۱۴۲۱، ص. ۱۷۵)؛ سبزواری، (سبزواری، ۱۴۱۳، ج. ۱۹، ص. ۲۸۶)

و ... (بصری بحرانی، ۱۴۱۳، ج. ۴، ص. ۳۹۴؛ سبحانی، ۱۴۱۶، ص. ۱۳۶ و یزدی، ۱۴۳۷، ج. ۱۴، ص. ۲۱۴)؛ مبتنی بر صحت شرطیت قسمتی از سود برای اجنبی است. یعنی اگر شرطیت قسمتی از سود برای اجنبی صحیح باشد؛ در مضاربۀ ثانیه نیز باید صحیح باشد که قسمتی از سود برای عامل اول قرار داده شود؛ هرچند او کاری انجام ندهد.

با اینکه صاحب عروه در مضاربۀ ثانیه تحلیلی جلو رفته و معیار مشروعیت درآمد را مد نظر قرار داده و می‌گوید وقتی عامل اول نه مالی دارد و نه عملی، بهره بردن او از سود هرچند در ضمن مضاربۀ ثانیه شرط شود؛ صحیح نخواهد بود؛ در اینجا به صراحت این شرط را که قسمتی از سود برای اجنبی قرار داده شود؛ صحیح دانسته و می‌پذیرد! (یزدی، ۱۴۰۹، ج. ۲، ص. ۶۴۰) و ظاهراً به عموم ادله استناد کرده است.^۵ این نظر مقبول بسیاری از فقها از جمله امام خمینی، آیات گلپایگانی، حائری، بروجردی، خویی، فاضل و ... قرار نگرفته و استناد ایشان به عموم ادله مورد خدشه واقع شده است. (یزدی، ۱۴۳۷، ج. ۱۴، ص. ۱۳۱ تا ۱۳۳؛ یزدی، ۱۴۲۸، ج. ۲، ص. ۵۵۲؛ یزدی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۵۲۸ و یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۵۱)

ب) عدم صحت عقد به‌عنوان مضاربه و صحت عقد به‌عنوان عام

اما کسانی که قرار دادن سود برای اجنبی را قبول کرده‌اند؛ دو دسته شده‌اند؛ عده‌ای گفته‌اند از باب مضاربه صحیح نیست؛ ولی مبتنی بر عمومات بحث تجارت، چنین معامله‌ای صحیح است؛ هرچند نتوان بر آن اسم مضاربه نهاد. به بیان دیگر در مضاربه چنین شرطی نافذ نیست؛ اما به‌عنوان معامله‌ای مستقل و نه به اسم مضاربه؛ اشکالی بر این شرط نیست. آیت‌الله حکیم می‌گوید بر اساس ادله مضاربه، ربح بین عامل و مالک تقسیم می‌شود و اگر قراردادی بین عامل، مالک و شخص ثالثی که هیچ کاری بر عهده ندارد بسته شود؛ این دیگر مضاربه نیست و ادله مضاربه که سود را بین عامل و مالک می‌داند؛ برای رد نفوذ چنین شرطی کافی است؛ و چون ظاهراً مراد از قاعده‌ای که سید می‌گوید عمومات عقود و تجارت است؛ این عمومات به

۵. احتمال دارد در بحث مضاربۀ ثانیه، این فقیه مبتنی بر روایت کتاب نوادر مایل به چنین فتوایی شده است. در کتاب نوادر آمده: «و سئل عن رجل أخذ مالا مضاربةً أتجمل له أن يُعطيه آخر بأقل مما أخذ قال لا... (النوادر للأشعري)، ۱۴۰۸، ص. ۱۶۳) البته ظاهر کلام عروه در این قسمت این است که ایشان مبتنی بر تحلیل و نه تعبد به نص، قائل به این فتوا است؛ چراکه می‌نویسد: «و لیس للأقول شيء إلا إذا كان بعد أن عمل عملاً و حصل ربح فمستحق حصته من ذلك، و ليس له أن يشترط على العامل الثاني شيئاً من الربح بعد أن لم يكن له عمل بعد المضاربة الثانية، بل لو جعل الحصة للعامل في المضاربة الثانية أقل مما اشترط له في الأولى، كأن يكون في الأولى بالتصيف وجعله ثلثاً في الثانية لا يستحق تلك الزيادة، بل ترجع إلى المالك...» (یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۸۹ و ۱۹۰)

نصوص مضاربه تخصیص خورده؛ نصوصی که می‌گویند ربح بین عامل و مالک است. بله بر اساس این عمومات صحت اصل معامله ثابت است اما نه به عنوان «مضاربه»! به بیان دیگر ادله عمومی بحث معاملات، بر صحت این معامله حکم می‌کنند؛ اما نه به عنوان مضاربه. (حکیم، ۱۴۱۶، ج. ۱۲، ص. ۲۵۰ و ۲۵۱)؛ نظر سبزواری نیز همین است. (سبزواری، ۱۴۱۳، ج. ۱۹، ص. ۲۴۲) و بعضی دیگر بر اساس عمومات اولیه مثل «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» و «تِجَارَةٌ عَنْ تَرَاضٍ» و «المؤمنون عند شروطهم» نظر صاحب عروه را صحیح دانسته و تصریح می‌کنند نصوص مضاربه نیز با چنین شرطی در تضاد و تنافی نیست. (موسوی اردبیلی، ۱۴۲۱، ص. ۵۴)

ج) عدم وجود معیاری منسجم

با دیدن دو فرع شرط سود برای اجنبی و شرط سود برای عامل اول در مضاربه ثانیه؛ امری که در این متون نمود دارد؛ عدم دقت روی معیار مشروعیت درآمد است. یک فقیه شرط سود برای اجنبی را قبول می‌کند و شرط سود برای عامل اول را نمی‌پذیرد. دیگری شرط سود برای اجنبی را به عنوان عقد مضاربه رد می‌کند و همین شرط را مبتنی بر عمومات و نه به عنوان «مضاربه» می‌پذیرد. در چنین فضایی دنبال یک معیار روشن بودن برای مشروعیت درآمد بسیار سخت، بلکه گاهی ناممکن است! و جالب آن است که این فقیهان گاهی با تمسک به معیارهایی که متخذ از روایات است درآمدی را نامشروع دانسته‌اند؛ اما این که این معیارها برجسته شوند و بحث بر اساس آن‌ها شکل پذیرد؛ انجام نشده است. در بحث «نظر این پژوهش» که در ادامه ذکر شده؛ این بحث تبیین شده است.

۳. نظر این پژوهش در مورد شرط کردن سود برای عامل اول در مضاربه ثانیه

قبل از بیان تحلیل مدنظر این پژوهش، لازم است اموری مدنظر پژوهش‌گر در این بحث باشد که در ادامه ضمن مقدمات لازم برای رسیدن به نظریه صحیح تبیین شده‌اند.

۳-۱. مقدمات لازم برای رسیدن به نظریه صحیح

الف) تأکید بر نبود نص قابل پذیرش

اولین چیزی که در این بحث باید به آن دقت کرد؛ این است که در مورد شرط کردن قسمتی از سود برای اجنبی در عقد مضاربه و همچنین انعقاد مضاربه دوم به گونه‌ای که عامل اول نیز

در سود شریک باشد؛ نص مستند و قابل پذیرشی وجود ندارد.^۶ بنابراین در بحث اجنبی اگر فتوایی داده شده، ظاهراً بر اساس عمومات باب تجارت و روایات مضاربه است؛^۷ به عنوان نمونه صاحب عروه می‌گوید: کان مقتضی القاعدة صحّة الشرط حتّى للأجنبي (یزدی، ۱۳۸۶، ج. ۲، ص. ۵۵۲)؛ همان‌طور که روشن است ایشان در بحث اجنبی به نص خاصی استناد نکرده و می‌گوید مقتضای قاعده این است که

لذا می‌توان ادعا نمود چون روایتی در بحث شرط کردن قسمتی از سود برای اجنبی در بحث مضاربه وجود ندارد؛ صاحب عروه مبتنی بر عمومات چنین شرطی را نافذ دانسته است. (یزدی، ۱۴۲۸، ج. ۲، ص. ۵۵۲ و یزدی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۵۲۸)

بله در مضاربۀ ثانیه در کتاب نوادر روایتی به این صورت ذکر شده: «وَسُئِلَ عَنْ رَجُلٍ أَخَذَ مَالًا مُضَارَبَةً أَيْحِلُّ لَهُ أَنْ يُعْطِيَهُ آخَرَ بِأَقْلٍ مِمَّا أَخَذَهُ قَالَ لَا...» (اشعری، ۱۴۰۸، ص. ۱۶۳).^۸ ظاهراً صاحب وسائل به این روایت اخذ کرده و این تک‌روایت را ذیل «بَابُ أَنَّهُ لَا يَجُوزُ لِلْعَامِلِ دَفْعُ الْمَالِ إِلَى غَيْرِهِ مُضَارَبَةً بِأَقْلٍ مِمَّا أَخَذَ» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج. ۱۹، ص. ۲۹) اما این روایت، سوای از اینکه از حیث سند قابل اخذ نیست؛ دلالتش با ابهام مواجه است. اگر این روایت را ناظر به مضاربۀ ثانیه بدانیم؛ چه بسا ناظر به فرضی است که عامل بدون اذن مالک، مال او را به دیگری واگذار نموده؛ حال آنکه مالک، مالش را برای مضاربه به این شخص خاص واگذار کرده بوده است و روشن است عامل، حق ندارد مال او را به دیگری بسپارد. و ظاهراً به همین دلیل است که فقیهانی در این بحث با وجود این روایت، باز هم قائل به جواز مضاربۀ ثانیه در فرض اذن مالک و سودبری عامل اول هستند. (یزدی، ۱۴۳۷، ج. ۱۴، ص. ۲۱۳ و ۲۱۴)؛ حتی فقیهانی که قائل به عدم جوازند؛ ظاهراً مبتنی بر این روایت نبوده؛ به عنوان مثال صاحب عروه در این بحث ظاهراً مبتنی بر معیار بودن کار برای مشروعیت بخشی به درآمد، منحصر به مالک و عامل ثانی دانسته و فرموده است: «وَلَيْسَ لِلْأَوَّلِ شَيْءٌ إِلَّا إِذَا كَانَ بَعْدَ أَنْ عَمِلَ عَمَلًا وَ حَصَلَ رِبْحٌ فَيَسْتَحِقُّ حِصَّتَهُ مِنْ ذَلِكَ وَ لَيْسَ لَهُ أَنْ يَشْتَرِطَ عَلَى الْعَامِلِ الثَّانِي شَيْئاً مِنَ الرِّبْحِ

۶. در کتاب نوادر روایتی ذکر شده: «وَسُئِلَ عَنْ رَجُلٍ أَخَذَ مَالًا مُضَارَبَةً أَيْحِلُّ لَهُ أَنْ يُعْطِيَهُ آخَرَ بِأَقْلٍ مِمَّا أَخَذَهُ قَالَ لَا...» (اشعری، ۱۴۰۸، ص. ۱۶۳). در ادامه متن این روایت تبیین شده است.

۷. البته روایات مضاربه نیز متعرض این‌که چنین شروطی صحیح است یا نیست؛ نشده‌اند؛ بلکه مراد از روایات مضاربه روایاتی است که در مورد شرائط مضاربه صحبت کرده و به عنوان نمونه گفته است ربح بین عامل و مالک تقسیم می‌گردد.

۸. این‌که مؤلف نوادر موجود احمد بن محمد بن عیسی است یا حسین بن سعید؛ بحث پرداخته‌ای است. (شبییری، ۱۳۷۶)

بَعْدَ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ عَمَلٌ بَعْدَ الْمُضَارَبَةِ الثَّانِيَةِ بَلْ لَوْ جُعِلَ الْحِصَّةُ لِلْعَامِلِ فِي الْمُضَارَبَةِ الثَّانِيَةِ أَقَلَّ مِمَّا اشْتَرَطَ لَهُ فِي الْأُولَى كَأَنْ يَكُونَ فِي الْأُولَى بِالنِّصْفِ وَ جَعَلَهُ ثُلثًا فِي الثَّانِيَةِ لَا يَسْتَحِقُّ تِلْكَ الزِّيَادَةَ...»

همان‌طور که روشن است؛ بحث روی «کار» است. (یزدی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۶۵۹؛ خویی، ۱۴۱۸، ج. ۳۱، ص. ۱۷ و ۷۰ و ۷۱؛ سبزواری، ۱۴۱۳، ج. ۱۹، ص. ۲۴۰، ۲۸۵ و ۲۸۶؛ موسوی اردبیلی، ۱۴۲۱، ص. ۵۴ و ۱۷۵؛ حکیم، ۱۴۱۶، ج. ۱۲، ص. ۲۵۰ و ۳۲۳) ظاهراً در شیوه دوم تحلیل جانشین تعبد و اخذ به عمومات و اطلاعات شده است. (حکیم، ۱۴۱۶، ج. ۱۲، ص. ۲۵۱ و ۳۲۳؛ یزدی، ۱۴۱۹، ج. ۵، ص. ۱۵۱؛ یزدی، ۱۴۲۸، ج. ۲، ص. ۵۵۲ و یزدی، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۵۲۸)

ب) تذکر نسبت به تفاوت عبادات و معاملات در نحوه اجتهاد

در عبادیات یا قسمت عمده آن مباحث تعبدی است و علل دستورات برای عقل روشن نیست؛ مگر از معصوم (ع) توضیحی رسیده باشد. چرا نماز مغرب سه رکعتی است و نماز صبح دو رکعت؟ و هکذا در بسیاری از فروع عبادی. اما معاملات همین‌گونه می‌باشند؟ با رجوع به روایات خواهیم دید در بسیاری از موارد، قواعد کلی مطرح شده است. عدم مشروعیت درآمد ربوی، عدم مشروعیت درآمد بدون کار، تأثیر کار در مالکیت نسبت به حیازات، تأثیر کار در احیاء موات، تبعیة النماء للأصل و... قواعدی کلی به دست می‌دهد که فقیه باید مبتنی بر آن اجتهاد کرده و صرف عمومات و اطلاعات را معیار منحصر به فرد به حساب نیاورد. بنابراین باید دقت کرد چرا در اجاره ثانیة امام (ع) سود بردن مستاجر اول را در فرضی که او کاری انجام ندهد؛ ناصحیح می‌دانند؟ (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۵، ص. ۲۷۲ و ۲۷۳)^۹ یا چرا در مزارعه ثانیة امام (ع) دو فرع مطرح کرده؛ در یکی ربح عامل اول را نامشروع دانسته و در فرع دیگر سود بردن او را در مزارعه دوم صحیح دانسته؛ حال آنکه در هر دو فرع او کاری انجام نداده است؟! و در جواب سائل چنین معیاری را مطرح می‌فرمایند: «لَإِنَّ هَذَا مَضْمُونٌ وَ ذَلِكَ غَيْرُ مَضْمُونٍ»؟ (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۵، ص. ۲۷۲)^{۱۰}

ظاهراً در این مباحث نمی‌توان مبتنی بر عمومات بحث تجارت و یا اطلاعات بحث مضاربه

۹. صاحب این مقاله در پژوهشی دیگر با عنوان «بررسی انتقادی کلام فقیهان امامیه در اجاره ثانیة با هدف بررسی «کار» به عنوان معیار مشروعیت درآمد با تأکید بر اندیشه شهید صدر» بحث اجاره ثانیة را با هدف کشف معیار مشروعیت درآمد، بررسی نموده است.

۱۰. در ادامه همین متن این روایت ذکر شده و توضیح آن بیان شده است.

بحث را به سامان رساند و آنچه حائز اهمیت است این است که در این متون فقهی بحث مستقلی از معیارهای مشروعیت درآمد مطرح نیست؛ لذا مثل صاحب عروه که در مضاربۀ ثانیه بر اساس بعضی از معیارها نظرش را بیان کرده؛ در شرط سود برای اجنبی بدون انجام کار، به عمومات اخذ می‌کند و بحث در این دو فرع با معیار واحد جلو نمی‌رود. در موردی تبعیدی است و مبتنی بر عمومات و اطلاعات و در مورد دیگر تحلیلی! همچنین ذکر فروع مختلف این مسئله در کلام بعضی از ایشان کار را پیچیده می‌کند و منطق بحث گم می‌شود. (سبحانی، ۱۴۱۶، ص. ۱۳۶۰ و ۱۳۶۱)

ج) تأثیر حقوقی متفاوت شروط مختلف

باید دقت گردد شرط مورد بحث در این نوشتار، شرط سهیم شدن در سود تجارت مضاربۀ ثانیه است. عامل اول با عامل دوم قراردادی بسته و شرط کرده قسمتی از سود برای او باشد. در این جا است که بسیاری از فقها با استناد به این استدلال که این شخص نه مالک پولی است که تجارت با آن انجام شده و نه کاری را در این تجارت بر عهده گرفته؛ قائل به این نظر شده‌اند که وجه مشروعی وجود ندارد عامل اول در سود این تجارت شریک گردد و شرط نمی‌تواند امر غیر مشروع را مشروعیت بخشد. اما اگر به اذن مالک او مضاربۀ ثانیه را منعقد نماید و کل سود را بین مالک و عامل دوم تقسیم کند و فقط شرط کند که عامل موظف باشد از جیب خود پولی به او هبه کند؛ چنین شرطی بلاشکال است؛ زیرا این پول هبه‌ای از جانب عامل دوم و از پول خودش است که با رضایت به عامل اول می‌پردازد و وجهی برای بطلان این شرط وجود ندارد. بحث این نوشتار معیار مشروعیت درآمد از طریق مضاربۀ ثانیه است؛ نه پولی که عامل اول از مواردی مثل این هبه به دست آورد.

د) دقت عده‌ای از فقهاء در معیار مشروعیت درآمد

بسیاری از فقها از جمله شیخ طوسی، محقق و علامۀ حلی در بحث مضاربۀ گفتند: عامل مشروعیت یا کار است یا سرمایه. و مبتنی بر این معیار، مشروعیت سود برای عامل اول را نفی کردند. (طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۳، ص. ۱۸۰ و ۱۸۱؛ ابن‌براج، ۱۴۱۱، ص. ۱۲۵؛ محقق حلی، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۱۱۵؛ علامۀ حلی، ۱۴۱۳، ج. ۲، ص. ۳۳۲ و...) البته خواهد آمد در مضاربۀ ثانیه این تحلیل مورد قبول این پژوهش نیست؛ اما روشن است ایشان بر اساس فهم خود از روایات، معیاری را برای مشروعیت درآمد کشف کرده و مبتنی بر این معیار در مضاربۀ ثانیه فتوا داده‌اند؛ حال آنکه روایت مقبولی در

کتاب اصلی روایی ما وجود ندارد. بحث‌های استدلالی فراتر از روایات با این قوت و صراحت از شیخ طوسی شروع شده (طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۱، ص. ۲) و نشان می‌دهد نگاه تحلیلی و دور از تعبد در بحث معاملات، نزد شیخ و فقهای بزرگ بعد از او مانند محقق حلی، مورد اعتنا و توجه بوده (طوسی، ۱۳۸۷، ج. ۳، ص. ۱۸۰ و ۱۸۱؛ ابن‌براج، ۱۴۰۶، ص. ۴۶۲؛ ابن‌براج، ۱۴۱۱، ص. ۱۲۵؛ محقق حلی، ۱۴۰۸، ج. ۲، ص. ۱۱۵؛ علامه حلی، ۱۴۲۰، ج. ۳، ص. ۲۵۸ و ۲۵۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۳، ج. ۲، ص. ۳۳۲؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج. ۸، ص. ۵۸۰ و خویی، ۱۴۱۸، ج. ۳۱، ص. ۷۰)؛ و حال نیز این مسیر برای ما باید با قوت بیشتری باز باشد.

۳-۲. صحت سهم‌بری عامل اول

به نظر این پژوهش، ابتدای مشروعیت شرط کردن سود برای عامل اول بر مشروعیت سود برای اجنبی، از حیث اثباتی درست است. یعنی اگر فقهی مشروعیت سود برای اجنبی را بپذیرد، شرط کردن سود برای عامل اول و مشروعیت درآمد او را از این مسیر باید بپذیرد. اما اگر فقهی در آنجا مشروعیت شرط سود برای اجنبی را نپذیرفت، آیا معنایش این است که در این بحث نیز عامل اول نمی‌تواند قسمتی از سود را برای خود لحاظ کند؟

این امر بستگی به مشخص کردن معیار مشروعیت درآمد در این بحث دارد. در مضاربه نمی‌توان شرط کرد مقداری از سود برای اجنبی باشد و این شرط نافذ نیست؛ اما شرط کردن مقداری از سود برای عامل اول در مضاربه دوم بلامانع است. اجنبی نه کاری کرده و نه کاری بر عهده دارد؛ حال آنکه عامل مضاربه مبتنی بر عقد مضاربه کاری بر عهده گرفته و تحصیل سود نیز برای او قطعیت ندارد و این دو فرض با هم متفاوت هستند.

این‌که چون عامل اول کاری انجام نداده و سرمایه‌ای نیز نداشته، پس از سود بی‌بهره است، بر چه اساس است؟ اگر گفته شود مبتنی بر روایات باب اجاره ثانیه است، باید گفت ابتدای این ادعا بر اجاره ثانیه تمام نیست؛ زیرا بین این بحث و بحث اجاره ثانیه تفاوت است و مضاربه ثانیه به مزارعه ثانیه نزدیک است، نه اجاره ثانیه؛ زیرا در مضاربه ثانیه، مانند بحث مزارعه ثانیه، سود بردن قطعی نیست. باید عامل تجارت کند و خرید و فروشی انجام دهد تا مشخص شود سود کرده یا نه؛ و در بسیاری از موارد به سبب وضعیت متفاوت بازار در زمان خرید و فروش، چه بسا عامل سود نکند یا حتی ضرر نماید؛ همچنانکه در مزارعه نیز تا محصولی به دست نیاید و فروخته نشود، معلوم نیست سودی به دست آمده یا خیر؛ بر خلاف باب اجاره ثانیه که وقتی مستأجر اول

ملک را به مستأجر دوم اجاره می‌دهد، بهره‌مند شدن از اجاره بها قطعی است؛ لذا ادا آن است که روایات اجارۀ ثانیه و مزارعۀ ثانیه هر دو مورد دقت قرار گیرند.

بله در اجارۀ ثانیه سود به دست آمده برای مستأجر اول مشروعیت ندارد؛^{۱۱} اما در مضاربۀ ثانیه سود برای عامل اول مشروع است. چون همان طور که گفته شد در این بحث نص صریح مقبولی موجود نیست؛ لذا لازم است با تکیه بر قواعد موجود و نصوص دیگر ابواب سعی کرد به نظر صحیح دست پیدا کرد. اگر به نصوص باب مزارعه رجوع شود؛ خواهیم دید در عقودی مثل مضاربۀ که کار از یک شخص است و سرمایه از دیگری؛ گونه‌ای از واسطه‌گری در تحصیل درآمد برای عامل اول مقبول دانسته شده است؛ هرچند خود به صورت مستقیم کاری انجام ندهد.

بررسی روایات باب مزارعه با هدف اثبات وجود معیار «کار غیر مستقیم دارای ریسک» در مضاربۀ ثانیه

با در نظر گرفتن مقدماتی که توضیحش گذشت؛ به بررسی یکی از روایات مزارعه می‌پردازیم. در مزارعۀ ثانیه روایتی به این مضمون ذکر شده: سَهْلُ بْنُ زِيَادٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ عَنِ الْحَلِيِّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) أَتَقْبَلُ الْأَرْضَ بِالثُّلْثِ أَوْ الرَّبْعِ فَأَقْبِلَهَا بِالنِّصْفِ قَالَ لَا بَأْسَ بِهِ قُلْتُ فَأَتَقْبَلُهَا بِأَلْفٍ دِرْهَمٍ فَأَقْبِلَهَا بِأَلْفَيْنِ قَالَ لَا يَجُوزُ قُلْتُ كَيْفَ جَازَ الْأَوَّلُ وَلَمْ يَجُزِ الثَّانِي قَالَ لِأَنَّ هَذَا مَضْمُونٌ وَ ذَلِكَ غَيْرُ مَضْمُونٍ. (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۵، ص. ۲۷۲)؛ (به اباعبدالله گفتیم آیا می‌توانم زمین را در مقابل ثلث [محصول] یا یک چهارم قبول کنم و سپس آن را در قبال نصف [به دیگری] واگذار نمایم؟ فرمود ایرادی ندارد. گفتیم پس آیا می‌توانم زمین را در مقابل ۱۰۰۰ درهم قبول کنم و به ۲۰۰۰ درهم به دیگری بدهم؟ فرمود خیر. گفتیم چگونه فرض اول جایز بود و فرض دوم خیر؟ فرمود این [فرض دوم] مضمون است و آن [فرض اول] غیر مضمون).

طبق این روایت وقتی مزارعه روی قسمت مشاعی از محصول بسته می‌شود و زمین از صاحب آن اخذ می‌گردد؛ عامل می‌تواند در قرارداد دیگری زمین را به عامل دوم واگذار کند و آن را طوری منعقد نماید که خودش نیز در محصول شریک گردد. این روایت صریح است و به صورت روشنی بر این امر دلالت دارد. اگر به این روایت اخذ شود؛ نظر فقهای که در باب مزارعه گفته‌اند عامل اول بدون کار حق بهره‌بردن از محصول را ندارد؛ مقبول نخواهد بود. حال قول حق کدام است؟ ظاهراً بحث یک بحث تبعیدی نیست؛ چرا که امام (ع) در صدد تبیین چرایی پاسخ برآمده و در سؤال راوی که چرا بین این دو فرض فرق می‌گذارید؛ می‌فرماید: «لِأَنَّ هَذَا مَضْمُونٌ وَ ذَلِكَ غَيْرُ

۱۱. این بحث به صورت مفصل در مقاله‌ای مستقل از صاحب همین پژوهش بررسی شده است. (دیانت مقدم، ۱۴۰۵)

مَضْمُونِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۵، ص. ۲۷۲)؛ اگر قسمت اخیر این روایت را منحصر در مزارعه ندانیم؛ - که حق همین است؛ زیرا این قسمت روایت به عنوان تعلیل است و علت این فتوا را توضیح داده؛ بنابراین حق همین است که آن را مختص مزارعه ثانیه ندانیم؛ - در مضاربه نیز می‌توان با تمسک به آن گفت عامل اول هرچند کاری نکرده؛ می‌تواند در سود سهیم گردد.

عامل اول در مضاربه کاری بر عهده گرفته؛ اما اینکه سودی عائد او گردد؛ معلوم نیست. به عبارت دیگر، سود در مضاربه برای عامل غیر مضمون است و این امر، فارق مضاربه و اجاره است؛ همچنانکه فارق مزارعه و اجاره است؛ لذا عامل در مضاربه مجاز خواهد بود در طول مضاربه اول، کار را به دیگری واگذار نماید و خود نیز در سود محتمل شریک گردد. این بحث چون مبتنی بر مزارعه ثانیه و مشروعیت درآمد سود برای عامل اول در آن است؛ در مقاله‌ای مستقل ارائه شده و در اختیار پژوهش‌گران است. (دیانت مقدم، ۱۴۰۵)؛ نتیجه اینکه مبتنی بر روایات باب مزارعه و توسعه آن به ابواب دیگر از جمله مضاربه، در مضاربه نیز این پژوهش مایل به پذیرش مشروعیت سود برای عامل اول است؛ هرچند عامل اول کاری از تجارت و مقدمات آن را بر عهده نگیرد. طبق این مبنا عامل اول می‌تواند مضاربه ثانیه را طوری منعقد نماید که سهم مالک به صورت کامل داده شود و خودش نیز در سود سهیم گردد. این معیار، «کار غیر مستقیم با پذیرش ریسک» است که هم در مزارعه ثانیه و هم در مضاربه ثانیه وجود دارد و باعث مشروعیت درآمد است؛ اما چون در اجاره ثانیه از یک سو درآمد قطعی است و ریسکی وجود ندارد و از سوی دیگر کاری هم از سوی مستأجر اول صورت نگرفته؛ مبتنی بر روایات درآمدی که از طریق اجاره ثانیه به مستأجر اول می‌رسد؛ مشروعیت ندارد.

ضرورت ادامه پژوهش

در بحث مضاربه، دو مسئله شرط کردن مقداری از ربح برای اجنبی بدون انجام کار و شرط کردن جبران خسارت توسط عامل باید با دقت مورد پژوهش قرار گیرند؛ و بررسی گردد فقها مبتنی بر چه معیاری چنین شروطی را رد کرده و یا پذیرفته‌اند.

نتیجه‌گیری

مبتنی بر تعلیلی که در روایت باب مزارعه بیان شده؛ یعنی «لَإِنَّ هَذَا مَضْمُونٌ وَ ذَلِكَ غَيْرُ

مَضْمُون؛ طبق نظر این پژوهش، این دلیل به هر بابی که مانند مزارعه باشد؛ توسعه داده می‌شود؛ بنابراین عامل در مضاربۀ ثانیه مجاز خواهد بود در طول مضاربۀ اول، کار را به دیگری واگذار نماید و خود نیز در سود محتمل شریک گردد.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

این مقاله با پشتیبانی و حمایت مالی و معنوی حوزه علمیۀ خراسان و مدرسه عالی فقاقت عالم آل محمد (ص) به سامان رسیده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده در نگارش و پژوهش مقاله مستقل است.

اعلامیۀ هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

در آماده‌سازی این مقاله از هیچ هوش مصنوعی استفاده نشده است.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که هیچ گونه تعارض منافی در نگارش این مقاله نداشته است.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسنده از جعل داده‌ها، تحریف، سرقت علمی و هر گونه سوءرفتار پژوهشی اجتناب کرده و اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده است.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

هیچ داده‌ای در دسترس نیست.

فهرست منابع

۱. ابن براج، سعدالدین ابوالقاسم. (۱۴۰۶ق). المذهب. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲. ابن براج، سعدالدین ابوالقاسم. (۱۴۱۱ق). جواهر الفقه-العقائد الجعفرية. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳. اردبیلی، احمد بن محمد. (۱۴۰۳ق). مجمع الفائدة و البرهان في شرح إرشاد الأذهان. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴. اسپهبدی، عبدالعلی. (۱۳۵۷ش). اقتصاد ما. تهران: انتشارات اسلامی.
۵. اشعری، احمد بن محمد بن عیسی. (۱۴۰۸ق). النوادر قم: مدرسة الإمام المهدي (ع).
۶. بجنوردی، محمدکاظم. (۱۳۵۰ش). اقتصاد ما. تهران: انتشارات اسلامی.
۷. بحرانی، یوسف. (۱۴۰۵ق). الحقائق الناضرة في أحكام العترة الطاهرة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۸. بحرینی، محمدحسین. (۱۴۰۱ش). بررسی نظریه ریسک (مخاطره) در اقتصاد اسلامی با رویکرد فقهی. ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران. ۵ (۱۲).
۹. بصری بحرانی، زین‌الدین. (۱۴۱۳ق). کلمة التقوی. قم: سید جواد وداعی.
۱۰. بکتاش، محمدکاظم. (۱۳۹۱ش). مشروعیت درآمدزایی. ریسک و مخاطره در بازارهای مالی از دیدگاه فقه امامیه. مجله معرفت اقتصاد اسلامی، ۷، ۱۱۵-۱۴۲.
۱۱. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة. قم: مؤسسة آل البيت (ع).
۱۲. حکیم، سید محسن. (۱۴۱۶ق). مستمسک العروة الوثقی. قم: مؤسسة دار التفسیر.
۱۳. حلبی، ابوالصلاح تقی‌الدین. (۱۴۰۳ق). الکافی فی الفقه. اصفهان: کتابخانه عمومی امام امیرالمؤمنین (ع).
۱۴. حلی، ابن‌ادریس محمد بن منصور. (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۵. خمینی، سید روح‌الله. (۱۳۹۲ش). تحریر الوسيلة. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۶. خمینی، سید روح‌الله. (۱۴۲۵ق). تحریر الوسيلة (ترجمه علی اسلامی). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۷. خمینی، سید روح‌الله. (بی‌تا). تحریر الوسيلة. قم: مؤسسه مطبوعات دار العلم.
۱۸. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۰۹ق). مبانی العروة الوثقی. قم: منشورات مدرسة دار العلم.
۱۹. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۸ق). موسوعة الإمام الخوئي. قم: مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئي.
۲۰. سبحانی، جعفر. (۱۴۱۶ق). نظام المضاربة في الشريعة الإسلامية الغراء. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۲۱. سبزواری، سید عبدالاعلی. (۱۴۱۳ق). مهذب الاحکام. قم: مؤسسه المنار، دفتر حضرت آیت‌الله
۲۲. سلار دلمی، ابویعلی حمزه بن عبدالعزیز. (۱۴۰۴ق). المراسم العلوية و الأحکام النبوية في الفقه الإمامی. قم: منشورات الحرمين.
۲۳. شبیری، سید جواد. (۱۳۷۶ش). نوادر احمد بن محمد بن عیسی یا کتاب حسین بن سعید؟. آینه پژوهش، ۴۶، ۲۳-۲۶.

۲۴. شریف مرتضی، سید. (۱۴۱۵ق). **الانتصار في انفرادات الإمامیه**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۵. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۰ق). **الروضة البهیة** (تحقیق سید محمد کلانتر). قم: کتابفروشی داوری.
۲۶. شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳ق). **مسالك الأفتام**. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
۲۷. صدر، سید محمد باقر. (۱۳۸۲ش). **اقتصادنا** (چاپ دوم). قم: بوستان کتاب.
۲۸. صدر، سید محمد باقر. (۱۴۲۴ق). **اقتصادنا** (چاپ دوم). قم: مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للشهید الصدر.
۲۹. صدوق، محمد بن علی. (۱۴۱۵ق). **المقنع**. قم: مؤسسه امام هادی (ع).
۳۰. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن و ابن براج، سعدالدین ابوالقاسم. (۱۴۱۱ق). **جواهر الفقه. العقائد الجعفریه**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۱. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن. (۱۳۶۳ش). **الاستبصار فيما اختلف من الأخبار**. تهران: دار الكتب الإسلامیه.
۳۲. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). **المبسوط في فقه الإمامیه**. تهران: المكتبة المرتضویه.
۳۳. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن. (۱۳۹۰ق). **الاستبصار فيما اختلف من الأخبار**. تهران: دار الكتب الإسلامیه.
۳۴. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). **الخلاص**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۵. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). **تهذيب الأحكام** (تحقیق خراسان). تهران: دار الكتب الإسلامیه.
۳۶. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۳۸۸ق). **تذکره الفقهاء (القدیمه)**. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۳۷. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۰۱ق). **أجوبة المسائل المهنائیة**. قم: چاپخانه خیام.
۳۸. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۲ق). **نکت النهایة (النهایة و نکتها)**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۹. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). **قواعد الأحكام في معرفة الحلال و الحرام**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۰. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ق). **مختلف الشیعة**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۱. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۲۰ق). **تحریر الأحكام الشرعیة (الحدیثة)**. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۴۲. کاشف الغطاء، حسن. (۱۴۲۲ق). **أنوار الفقاهة**. کتاب المزارعة. نجف: مؤسسه کاشف الغطاء.
۴۳. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). **الکافی**. تهران: دار الكتب الإسلامیه.
۴۴. کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). **الکافی**. قم: دارالحديث.
۴۵. محقق حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۸ق). **شرائع الإسلام في مسائل الحلال و الحرام**. قم: مؤسسه اسماعیلیان.

۴۶. محقق سبزواری، محمدباقر. (۱۴۲۳ق). **کفایة الأحكام**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۷. محقق کرکی، علی بن حسین. (۱۴۱۴ق). **جامع المقاصد في شرح القواعد**. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۴۸. محمدی، مهدی؛ الاهی، محمد. (۱۴۰۰ش). بررسی مشروعیت کسب درآمد از پذیرش ریسک با تأکید بر آرای شهید صدر. **مجله پژوهش‌های راهبردی بودجه و مالی**، ۲(۳).
۴۹. مصباحی مقدم، غلامرضا؛ صفری، محمد. (۱۳۸۸ش). بررسی درآمد حاصل از تحمل ریسک. **مجله اقتصاد اسلامی**، ۹(۳۶).
۵۰. مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). **المقنعة**. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
۵۱. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۶ش). **کتاب المضاربة**. اصفهان: مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه.
۵۲. موسوی اردبیلی، سید عبدالکریم. (۱۴۲۱ق). **فقه المضاربة**. قم: مؤسسه النشر لجامعة المفید.
۵۳. میرمعزی، سید حسین. (۱۳۸۲ش). بورس بازی از دیدگاه فقه. **فصلنامه اقتصاد اسلامی**، ۳(۹).
۵۴. نجفی، محمد حسن. (۱۴۰۴ق). **جواهر الکلام في شرح شرائع الإسلام**. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
۵۵. هاشمی شاهرودی، سید محمود. (۱۴۳۲ق). **کتاب المضاربة**. قم: مرکز اهل البيت ع للفقہ.
۵۶. یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۰۹ق). **العروة الوثقی**. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۵۷. یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۱۹ق). **العروة الوثقی المحشی**. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۵۸. یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۲۸ق). **العروة الوثقی مع التعليقات**. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).
۵۹. یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۳۷ق). **العروة الوثقی و التعليقات علیها**. قم: مؤسسه السبطين.
۶۰. یزدی، سید محمدکاظم. (بی تا). **العروة الوثقی مع تعليقات الفاضل**. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع).
۶۱. یوسفی، احمد علی. (۱۴۰۱ش). بررسی فقهی کسب سود بدون قبول ریسک سرمایه. **فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی**، ۲۲(۸۷).

Resources

1. Ibn Barrāj. (1985). *Al Muhadhdhab* [The Refined]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1406 AH)
2. Ibn Barrāj. (1990). *Jawāhir al Fiqh: al 'Aqā'id al Ja'fariyya* [The Jewels of Jurisprudence: Ja'fari Beliefs]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1411 AH)
3. Aspehbodi, A. (1978). *Eqtesād e Mā* [Our Economics]. Islamic Publications. [In Persian] (Translated from Sadr, M. B., Iqtisaduna)
4. Al Ash'arī. (1987). *Al Nawādir* [The Rare Traditions]. Madrasat al Imām al Mahdī. [In Arabic] (Original work published 1408 AH)
5. Ardabīlī. (1982). *Majma' al Fā'idah wa al Burhān fī Sharḥ Irshād al Adhḥān* [The Collection of Benefit and Proof in Commentary on the Guidance of Minds]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1403 AH)
6. Bojnūrdī, M. K. (1971). *Eqtesād e Mā* [Our Economics]. Islamic Publications. [In Persian] (Translated from Sadr, M. B., Iqtisaduna)
7. Al Bahrānī. (1984). *Al Ḥadā'iq al Nāḍira fī Ahkām al 'Itrah al Ṭāhira* [The Blooming Gardens on the Rulings of the Pure Progeny]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1405 AH)
8. Bahrīnī, M. H. (2022). Examining the theory of risk in Islamic economics with a jurisprudential approach. *Iranian Political Sociology Monthly*, 5(12). [In Persian]
9. Baṣṭī Bahrānī, Z. al Dīn. (1992). *Kalimāt al Taqwā* [The Words of Piety] (3rd ed.). Sayyid Jawād Wadā'ī. [In Arabic] (Original work published 1413 AH)
10. Baktāsh, M. K. (2012). Mashrū'iyat e darāmadzā'ī: rīsk va mokhāṭereh dar bāzār hā ye māli az dīdgāh e feqh e Imāmīyeh [Legitimacy of income generation: Risk and uncertainty in financial markets from the perspective of Imami jurisprudence]. *Ma'rifat e Eghtesād e Eslāmī*, (7), 115–142. [In Persian]
11. Ḥurr al 'Āmilī, M. b. Ḥ. (1988). *Wasā'il al Shī'ah* [The Means of the Shia]. Āl al Bayt Foundation. [In Arabic] (Original work published 1409 AH)
12. Ḥākim, M. (1995). *Mustamsak al 'Urwah al Wuthqā* [The Firm Handle's Grasp]. Dār al Tafīr. [In Arabic] (Original work published 1416 AH)
13. Ḥalabī, Abū al Ṣalāḥ. (1982). *Al Kāfi fī al Fiqh* [The Sufficient in Jurisprudence]. Imam Amīr al Mu'minīn Public Library. [In Arabic] (Original work published 1403 AH)

14. Ibn Idrīs al Ḥillī. (1989). *Al Sarā'ir al Ḥawī li Taḥrīr al Fatāwā* [The Comprehensive Containing the Exposition of Legal Opinions]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1410 AH)
15. Khomeini, R. (2004). *Taḥrīr al Wasīlah* [Exposition of the Means]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1425 AH)
16. Khomeini, R. (n.d.). *Taḥrīr al Wasīlah* [Exposition of the Means]. Dār al 'Ilm. [In Arabic]
17. Khomeini, R. (2013). *Taḥrīr al Wasīlah* [Exposition of the Means]. Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
18. Khuṭī, A. Q. (1997). *Mawsū'at al Imām al Khuṭī* [The Encyclopedia of Imam al Khu'i]. Iḥyā' Āthār al Imām al Khuṭī Institute. [In Arabic] (Original work published 1418 AH)
19. Khuṭī, A. Q. (1988). *Mabānī al 'Urwah al Wuthqā* [The Foundations of the Firmest Handle]. Madrasat Dār al 'Ilm. [In Arabic] (Original work published 1409 AH)
20. Ṣobḥānī, J. (1995). *Niẓām al Muḍārabah fī al Sharī'ah al Islāmiyyah* [The System of Muḍārabah in Islamic Law]. Imām Ṣādiq Institute. [In Arabic] (Original work published 1416 AH)
21. Sabzevārī, 'A. (1992). *Muhadhdhab al Aḥkām* [The Refined Rulings]. Al Manār Institute. [In Arabic] (Original work published 1413 AH)
22. Ṣallār. (1983). *Al Marāsīm al 'Alawiyya wa al Aḥkām al Nabawiyya fī al Fiqh al Imāmī* [The Alid Rites and Prophetic Rulings in Imami Jurisprudence]. Manshūrāt al Ḥaramayn. [In Arabic] (Original work published 1404 AH)
23. Shobayrī, S. J. (1997). Navādir Aḥmad b. Muḥammad b. 'Īsā yā Ketāb e Ḥoseyn b. Sa'īd? [Nawādir by Ahmad b. Muhammad b. 'Isa or the book of Husayn b. Sa'id?]. *Āyeneh ye Pažūhesh*, (46), 23–26. [In Persian]
24. Sharīf al Murtaḍā. (1994). *Al Intiṣār fī Infirādāt al Imāmiyya* [The Victory in the Exclusive Views of the Imamiyya]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1415 AH)
25. Shahīd al Thānī. (1992). *Masālik al Afḥām* [The Paths of Understanding]. Al Ma'ārif Institute. [In Arabic] (Original work published 1413 AH)
26. Shahīd al Thānī. (1989). *Al Rawḍah al Bahiyya* [The Splendid Garden]. Davārī Bookstore. [In Arabic] (Original work published 1410 AH)
27. Ṣadūq. (1994). Al Muqni' [The Convincing]. *Imām Ḥādī Institute*. [In Arabic] (Original work published 1415 AH)

28. Šadr, M. B. (2003). *İqtisādunā* [Our Economics] (2nd ed.). Būstān e Ketāb. [In Arabic]
29. Šadr, M. B. (2003). *İqtisādunā* [Our Economics] (2nd ed.). Shahīd Šadr Research Center. [In Arabic] (Original work published 1424 AH)
30. Kulaynī, M. Y. (2008). *Al Kāfi* [The Sufficient]. Dār al Ḥadīth. [In Arabic] (Original work published 1429 AH)
31. Kulaynī, M. Y. (1986). *Al Kāfi* [The Sufficient]. Dār al Kutub al Islāmiyya. [In Arabic] (Original work published 1407 AH)
32. Ṭūsī, A. J. (1984). *Al Istibšār fīmā Ukhtulifa min al Akhbār* [The Consideration of Differing Reports]. Dār al Kutub al Islāmiyya. [In Arabic] (Original work published 1390 AH)
33. Ṭūsī, A. J. (1984). *Al Istibšār fīmā Ukhtulifa min al Akhbār* [The Consideration of Differing Reports]. Dār al Kutub al Islāmiyya. [In Arabic] (Original work published 1390 AH) [Note: Duplicate entry as per original list]
34. Ṭūsī, A. J. (1986). *Tahdhīb al Ahkām* [The Refinement of Rulings]. Dār al Kutub al Islāmiyya. [In Arabic] (Original work published 1407 AH)
35. Ṭūsī, A. J. (1986). *Al Khilāf* [The Disagreement]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1407 AH)
36. Ṭūsī, A. J. (1968). *Al Mabsūṭ fī Fiqh al Imāmiyya* [The Expanded in Imami Jurisprudence]. Al Maktabah al Murtaḍawiyya. [In Arabic] (Original work published 1387 AH)
37. 'Allāmah al Ḥillī. (1990). *Tadhkirat al Fuqahā'* [The Memorandum of the Jurists]. Āl al Bayt Foundation. [In Arabic] (Original work published 1388 AH)
38. 'Allāmah al Ḥillī. (1999). *Tahrīr al Ahkām al Shar'iyyah* [The Exposition of Legal Rulings]. Imām Šādiq Institute. [In Arabic] (Original work published 1420 AH)
39. 'Allāmah al Ḥillī. (1992). *Mukhtalafat Shī'ah* [The Differences of the Shia]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1413 AH)
40. 'Allāmah al Ḥillī. (1991). *Nukat al Nihāyah* [The Nuances of the Completion]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1412 AH)
41. 'Allāmah al Ḥillī. (1992). *Qawā'id al Ahkām fī Ma'rifat al Ḥalāl wa al Ḥarām* [The Rules of Rulings in Knowing the Permissible and the Forbidden]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1413 AH)
42. 'Allāmah al Ḥillī. (1981). *Ajwibat al Masā'il al Muḥannā'iyya* [The Answers to al Muḥannā's Questions]. Khayyām Press. [In Arabic] (Original work published 1401 AH)

43. Kāshif al Ghiṭā', H. (2001). *Anwār al Fiqāhah: Kitāb al Muzāra'ah* [The Lights of Jurisprudence: The Book of Sharecropping]. Kāshif al Ghiṭā' Institute. [In Arabic] (Original work published 1422 AH)
44. Najafī, M. H. (1983). *Jawāhir al Kalām fī Sharḥ Sharā'i' al Islām* [The Jewels of Discourse in Commentary on the Islamic Laws]. Dār Iḥyā' al Turāth al 'Arabī. [In Arabic] (Original work published 1404 AH)
45. Muḥaqqiq al Ḥillī. (1987). *Sharā'i' al Islām fī Masā'il al Ḥalāl wa al Ḥarām* [The Islamic Laws on Matters of the Permissible and the Forbidden]. Ismā'īlīyān Publications. [In Arabic] (Original work published 1408 AH)
46. Muḥaqqiq al Sabzevārī. (2002). *Kifāyat al Aḥkām* [The Sufficiency of Rulings]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1423 AH)
47. Muḥaqqiq al Karakī. (1993). *Jāmi' al Maqāṣid fī Sharḥ al Qawā'id* [The Collector of Purposes in Commentary on the Rules]. Āl al Bayt Institute. [In Arabic] (Original work published 1414 AH)
48. Mohammadi, M., & Elāhī, M. (2021). Mashrū'iyat e darāmad az taḥammol e rīsk bā ta'kid bar ārā ye Shahīd Ṣadr [Legitimacy of earning income from risk-taking with emphasis on the views of Shahid Sadr]. *Pažūhesh hā ye Rāh bordī dar Būdjuh va Mālī*, 2(3). [In Persian]
49. Mesbāhī Moghadam, G., & Safarī, M. (2009). Barrasī ye darāmad e ḥāṣel az taḥammol e rīsk [Examination of income derived from risk-bearing]. *Eghtesād e Eslāmī*, 9(36). [In Persian]
50. Mufīd. (1992). Al Muqni'ah [The Convincing]. International Congress of Shaykh al Mufīd. [In Arabic] (Original work published 1413 AH)
51. Makārim Shirāzī, N. (2017). *Kitāb al Muḍārabah* [The Book of Muḍārabah]. Qā'emiyya Computer Research Center. [In Arabic]
52. Mousavī Ardabīlī. (2000). *Fiqh al Muḍārabah* [The Jurisprudence of Muḍārabah]. Mofīd University Press. [In Arabic] (Original work published 1421 AH)
53. Mīr Mo'azzamī, S. H. (2003). Sākhṭār e sāhm dar bāzār az dīdgāh e feqh e Eslāmī [Stock speculation from the viewpoint of Islamic jurisprudence]. *Eghtesād e Eslāmī*, 3(9). [In Persian]
54. Hāshimī Shahrūdī. (2011). Kitāb al Muḍārabah [The Book of Muḍārabah]. *Ahl al Bayt Fiqh Center*. [In Arabic] (Original work published 1432 AH)
55. Yazdī, S. K. (2016). *Al 'Urwah al Wuthqā wa Ta'līqāt 'Alayhā* [The Firmest Handle and

- Annotations Upon It]. Al Şabţayn Institute. [In Arabic] (Original work published 1437 AH)
- 56.Yazdī, S. K. (2007). *Al 'Urwah al Wuthqā ma'a al Ta'liqāt* [The Firmest Handle with Annotations]. Imām 'Alī Seminary Press. [In Arabic] (Original work published 1428 AH)
- 57.Yazdī, S. K. (2007). *Al 'Urwah al Wuthqā ma'a al Ta'liqāt* [The Firmest Handle with Annotations]. Imām 'Alī Seminary. [In Arabic] (Original work published 1428 AH)
- 58.Yazdī, S. K. (1998). *Al 'Urwah al Wuthqā al Muḥashshā* [The Annotated Firmest Handle]. Daftar al Intishārāt al Islāmī. [In Arabic] (Original work published 1419 AH)
- 59.Yazdī, S. K. (n.d.). *Al 'Urwah al Wuthqā ma'a Ta'liqāt al Fāḍil* [The Firmest Handle with al Fāḍil's Annotations]. Ahl al Bayt Jurisprudence Center. [In Arabic]
- 60.Yazdī, S. K. (1988). *Al 'Urwah al Wuthqā* [The Firmest Handle]. Al A'lāmī Publications. [In Arabic] (Original work published 1409 AH)
- 61.Yousefī, A. A. (2022). Barrasī ye feqhī ye kasb e sūd bedūn e qabūl e rīsk e sarmāyeh [Jurisprudential study of earning profit without accepting capital risk]. *Eghtesād e Eslāmī*, 22(87). [In Persian]